

Валентина Тюріна,
д. пед. н., професор,
Харківський національний університет
внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ І ЗДІЙСНЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ У СІМ'Ї

У статті показано, що підґрунтям насильства над дітьми в сім'ї є сформована психологічна залежність особи, здатної до насильства щодо іншої людини. Метою її насильницьких дій є позбавлення від залежності та одержання влади над іншою людиною.

Valentyna Tiurina

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF COMMITTING DOMESTIC VIOLENCE AGAINST CHILDREN

The article proves that the basic factor of domestic violence is a psychological dependency of a person, who is likely to commit violence against other person. The violence aims at getting rid of this dependence and gaining authority over the other person.

Як свідчать статистичні дані, найбільша кількість тяжких правопорушень проти особистості відбувається в сфері сімейно-побутових відносин. Особами, які вчиняють насильство в сім'ї, можуть виявитися чоловіки, жінки, літні люди, підлітки і навіть діти. З проблемою насильницької поведінки так чи інакше стикаються члени родини, батьки, педагоги, психологи. У зв'язку з означеним, проблема насильства в сім'ї, зокрема насильства в сім'ї над дітьми, є вельми актуальною для сучасного суспільства.

Необхідність здійснення роботи з профілактики насильства проти дітей в сім'ї призводить до того, що особливой значущості набувають дослідження, присвячені визначенню соціальних і психологічних чинників, що сприяють формуванню і застосуванню насильницької поведінки, зокрема проти дітей в сім'ї.

Фундаментальні основи сучасних теорій насильства були закладені в дослідженнях Х. Арангурена, Г. Блумера, М. Вебера, Д. Галлунга, Л. Гумпловича, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, К. Маркса, Р. Мертона, У. Самнера, Н. Смелзера, П. Сорокіна, О. Шпенглера, та ін. Проблему насильства в сім'ї розглядають у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні спеціалісти: психологи (І. Бех, О. Захаров, О. Орлов, О. Кочемірівська, Л. Берковіц, Н. Блеклок, Е. Міллер, М. Страус, З. Фройд, Е. Фромм), педагоги (Л. Нечепоренко, Н. Опухова, І. Хозраткулова, В. Радул, В. Тюріна), соціологи (А. Беседін, О. Бойко, В. Закірова, Р. Коллінз, Г. Паттерсон, Т. Шипунова), юристи (Е. Скакунов, В. Туляков) та інші дослідники.

Оскільки розв'язанням проблеми насильства в сім'ї соціальні педагоги почали займатися порівняно недавно, після введення в дію Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року [1], то на сьогодні недостатньо розробленими залишилися питання щодо соціально-психологічних умов і факторів, що сприяють формуванню, засвоєнню та використанню насильницької поведінки в сім'ї, тобто скоєнню домашнього насильства.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб визначити і охарактеризувати соціальні і психологічні умови і фактори, що призводять до формування, засвоєння і застосування насильницької поведінки в сім'ї.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» регламентує здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї; організацію і надання необхідної психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги членам сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї; розроблення корекційних програм та організацію їх проходження особами, які вчинили насильство в сім'ї; вивчення та узагальнення причин та умов конкретних проявів насильства в сім'ї тощо.

Але перш, ніж розпочинати роботу з попередження насильства в сім'ї, зокрема насильства відносно дітей, треба розглянути соціальні та психологічні корені насильства взагалі та насильства в сім'ї, зокрема.

Проблемі насильства присвячені роботи філософів, психологів, педагогів, соціологів, які різнобічно досліджували витоки насильства, зокрема насильства в сім'ї, механізми його скоєння, наслідки насильства, а також розробляли програми попередження насильства, реабілітаційної роботи з жертвами насильства, корекції насильницької поведінки тощо.

Насильство представляє собою такий тип людських суспільних відносин, в ході якого одні індивіди чи групи людей підкоряють собі інших, узурпують їх вільну волю. Таким чином, насильство – це зовнішній вплив на людину, здебільшого її фізичне примушення. Воно пов'язано зі специфічними засобами, що уявляють собою пряму або непряму загрозу життю, призначені для його руйнування та знищення. Оскільки насильство є нав'язуванням волі одних людей іншим людям, то його можна інтерпретувати як різновид відносин панування, влади. Влада є панування однієї волі над іншою. Коли влада ґрунтується на прямому фізичному примусі, тоді вона виступає як насильство.

Розгляд насильства як різновидності владних відносин дозволяє відрізнити його від інших форм примусу – патерналістського і правового. На відміну від останніх, насильство у власному розумінні слова є дія, на яку в принципі не може бути одержано згоди тих, проти кого вона спрямована.

Поведінка – це процес взаємодії людини, як і будь-якої істоти, з оточуючим середовищем, це спосіб взаємодії, за допомогою якого особистість вирішує якусь проблему, тому насильницька поведінка – це теж спосіб деяких людей (дітей, підлітків, юнаків, дорослих, літніх людей) вирішувати свої проблеми, та одержувати при цьому для себе певну користь. Але за одних і тих самих зовнішніх умов і обставин різні люди поведуться по-різному. Отже, основні причини різної поведінки, зокрема насильницької поведінки, – це психологічні причини. До їх числа відносяться певні якості особистості, що сприяють формуванню, засвоєнню та здійсненню насильницької поведінки.

Попри багатобразність форм і проявів насильницької поведінки, психічні механізми насильства багато в чому схожі. Їхня сутність може бути зведена до одного загального фактору – жорсткої психологічної залежності агресора (насильника, кривдника) від об'єкту агресії. Як свідчать результати численних соціологічних, психологічних і педагогічних досліджень, прихованим чинником (причиною) насильницької поведінки є потреба позбавитися тієї залежності (частіше – психологічна залежність, а також фізична та економічна залежності), яку відчуває, переживає, хоча може й не усвідомлює, людина-кривдник (насильник) від іншої людини (чи людей), проти якої й спрямовані насильницькі дії (хоча може бути й перенесена агресія). Тому мета насильницької поведінки – підкорити своїй волі іншу людину/людей і у такий спосіб позбавитися, хоча б тимчасово, відчуття залежності, відчуття себе володарем, піднятися над ситуацією. Здійснюються такі дії саме через нав'язування волі одних людей іншим.

Схильність деяких людей потрапляти у жорстку залежність від інших людей і об'єктів формується на ранніх етапах життя людини, в ранньому дитинстві, і є результатом тієї позиції, яку займає дитина (майбутній насильник, кривдник) у своїй сім'ї. Суть цієї позиції полягає у неприйнятті дитини батьками, а іноді й прямому знехтуванні. В результаті дитина перебуває в ситуації хронічного дефіциту, постійного невдоволення своїх потреб. Саме цей стан і робить дитину постійно залежною від іншої людини (матері), тому що тільки вона – ця інша людина – може їх вдовольнити, забезпечити безпеку дитини. Таким чином, виникає ситуація постійної загрози життю дитини, яка живе на граничному рівні: ніколи не відчуває повної безпеки і вдоволення своїх потреб і водночас не доходить до повного позбавлення цих життєво важливих умов. Ця ситуація своєрідної «екстремальності» існування постійно несе в собі смертельну загрозу, тобто по суті дитина є жертвою сімейних обставин догляду і виховання. У цій ситуації і полягає джерело виникнення різних форм насильства (аж до вбивств). Суттєво, що, якщо зазначена ситуація склалася в самому ранньому періоді життя людини, то з часом (з віком) вона не зникає, а лише переходить в інші форми зі збереженням її змісту й основних відносин. Місце матері як основного життєзабезпечувального фактору може посісти інша особа, але відносини повної залежності будуть збережені.

Людина перестає бути залежною від середовища, в якому знаходиться, тільки вдовольнивши свої потреби. Поки існує потреба – існує залежність. Для агресивних злочинців (насильників, кривдників) характерною є хронічна незадоволеність життєво важливих (вітальних) потреб. Тому й виникає така хронічна залежність від об'єктів і суб'єктів, які можуть ці потреби вдовольнити. Таким чином, скоріше за все особою, яка вчинила насильство в сім'ї, зокрема відносно дитини, буде людина зі слабким особистісним началом, яка дуже імовірно має життєвий досвід жертви.

Кожній людині в силу соціального характеру її виховання, розвитку і становлення притаманно прагнення об'єднуватися з іншими людьми для вдоволення своїх потреб, для досягнення особистих і сумісних цілей. У цих об'єднаннях кожна людина неодмінно займає певну позицію, в тому числі й позицію залежності, підлеглості. Внаслідок цього виникає відчуття залежності від іншої людини, обставин, умов, соціального статусу тощо. У різних людей це відчуття залежності має різну силу, у деякого воно перетворюється переростає у стійку психологічну залежність від певної людини.

Психологічний «корінь» насильства полягає в тому, що злочинець (насильник, кривдник) приписує жертві (багато в чому несвідомо) здатність вдовольнити його потреби і поводити себе у відповідності з його (кривдника) уявленнями про належну поведінку, а потім у тій чи іншій формі вимагає від жертви вдоволення цих своїх потреб і відповідної поведінки. У зв'язку з означеним, одним з важливих напрямків у вивченні проблеми насильства є дослідження психології жертв.

Відомо, що жертви насильства не належать до якоїсь однієї расової, вікової, соціально-економічної групи. Вони складають досить різномірну групу, в яку їх об'єднує в основному той факт, що всі вони стали жертвами злочину, скоєного із застосуванням насильства. Стан жертви насильства є результатом дій інших людей, а не її особистих якостей. На наш погляд, поведінка і особливості жертви насильства в значній мірі можуть бути наслідком життєвої ситуації, що склалася і характеризується присутністю насильства.

Спеціалісти, які працюють у кризових центрах, зазвичай описують відносини домашнього насильства як бажання влади і контролю зі сторони суб'єкта насильства й відношення підкорення і залежності зі сторони об'єкта насильства.

Суттєвим є бажання повністю підкорити іншу людину, зокрема дитину, своїй владі, зробити її безпомічним об'єктом власної волі, стати її богом і мати можливість зробити з нею все, що завгодно. Принизити її, поневолити – це лише засоби досягнення цієї мети, а найрадикальніша мета – примусити її страждати, адже немає більшої влади над людиною, ніж примушувати її терпіти страждання, і щоб вона не могла захищатися проти цього. Означене визначило необхідність досліджень, спрямованих на вивчення умов і факторів, що зумовлюють формування, засвоєння та застосування насильницьких форм поведінки в сім'ї. Насильству притаманна властивість самовідтворення: пережите насильство частіше за все спонукає до насильства. Діти, якими в сім'ї нехтують, яких принижують, зневажають і карають, страждають від цього, а потім роблять те саме зі своїми домочадцями, власними дітьми, тобто перетворюються на осіб, які скоюють насильство в сім'ї.

Існує й дещо інший механізм самовідтворення насильницької поведінки, зокрема в сім'ї. Суть його полягає в тому, що стереотипи поведінки, які були сформовані і засвоєні у батьківських сім'ях або під час спілкування з іншими людьми, індивід переносить у свою власну сім'ю. Як свідчать результати проведеного нами дослідження, переважній більшості молоді (72%) притаманні такі стереотипи сформованої та перенесеної у власну сім'ю поведінки, які є в тій чи іншій мірі насильницькими, а, отже, – небажаними.

Проблема насильства в сім'ї набуває особливого значення у зв'язку з тим, що зазначені небажані стереотипи поведінки формувалися і закріплювалися у молодих людей – потенційних батьків – як правило у дитячому, підлітковому та юнацькому віці, коли людина навчається відстоювати власні інтереси і позиції, захищати себе і свій соціальний статус.

При цьому дитина чи підліток мимовільно засвоює ті зразки поведінки, що їй демонструють дорослі, які її оточують. Оскільки дитина, як правило, не має можливості порівнювати різні зразки поведінки дорослих в сім'ї (не має вибору), то вона не аналізує поведінку дорослих та її наслідки, а також не аналізує те, що відбувається безпосередньо з нею самою, які саме риси характеру вона набуває, коли спостерігає, сприймає та наслідує демонстровані зразки поведінки. Дитина сприймає і засвоює їх як поведінкову норму, яку потім переносить і реалізує у своїй власній сім'ї. У такий спосіб насильницька поведінка передається від покоління до покоління, і люди навіть не замислюються над тим, що відносини між самими батьками, а також між батьками і дітьми можуть і мають бути інакшими – ненасильницькими. Ці насильницькі стосунки в сім'ї мають далекосяжні наслідки, оскільки у певної частини дітей формуються психічні якості потенційного насильника, а в іншій частини – психічні якості потенційної жертви. Означені якості особистості також передаються від покоління до покоління, визначають специфічні сімейні відносини, прояви насильницьких дій по відношенню до власних і чужих дітей.

Отже, головним соціально-психологічним фактором, що призводить до засвоєння насильницької поведінки в сім'ї, є наявність сформованої психологічної залежності особи, яка вчинила насильство в сім'ї, від іншої людини, на яку, зазвичай, і спрямовані насильницькі дії, а застосування насильницької поведінки має на меті позбавлення цієї психологічної залежності та встановлення влади над іншими людьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – №10. – С. 70.